

De actualiteit van Giovanni Pico della Mirandola (Mirandola 1463-Florence 1494)

door *Jan Papy*

De auteur is hoogleraar Latijnse en Neolatijnse literatuur aan de Katholieke Universiteit Leuven en verzorgde de inleiding en het nawoord bij de nieuwe vertaling van Pico della Mirandola's *Rede over de menselijke waardigheid* (Groningen: Historische Uitgeverij, 2008).

Een geniale stem uit de Italiaanse renaissance

Zit de Italiaanse renaissance met figuren als Michelangelo, Leonardo da Vinci, Filippo Brunelleschi en Leon Battista Alberti niet verlegen om een genie meer of minder, dan blijft de stem van Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494) ongehoord vernieuwend en actueel. Nog steeds staat het geleerdheids-wonder Pico geboekstaafd als 'fenix van het intellect' en 'licht van alle kennis'; tot vandaag spreekt zijn korte leven van genialiteit, heroïek en tragiek tot de verbeelding. Door een speling van het lot is en blijft zijn bekendheid afhankelijk van een publieke rede die hij nooit heeft mogen houden en waarvan zelfs de titel niet door hem was bedacht: de *Oratio de hominis dignitate* of *Rede over de menselijke waardigheid*.

* * *

Geboren in een oude, aristocratische familie die heerste over Mirandola, een hertogdom in de Po-vlakte op zo'n dertig mijl van Ferrara, bleek Pico snel een wonderkind te zijn. Nadat hij zijn vader vroeg had verloren, werd zijn opvoeding gestuurd door zijn moeder: eerst thuisonderricht in het Latijn en het Grieks, daarna als veertienjarige student aan de faculteit kerkelijk recht te Bologna. Toen in augustus 1477 echter ook zijn moeder overleed, vatte de jonge Pico zijn eigenzinnige en uitzonderlijke intellectuele ontdekkingsreis aan. In Ferrara studeerde hij Latijn en Grieks bij Battista Guarini, zoon van de befaamde hellenist Guarino Guarini. Tijdens zijn verblijf te Ferrara bestudeerde hij echter ook het oeuvre van Aristoteles en maakte hij kennis met Savonarola. Hier reeds rijpte zijn

ambitieuze intellectueel plan, een plan waarin niemand voor hem was geslaagd: de doctrines van de 'idealist' Plato en de 'realist' Aristoteles op een definitieve wijze met elkaar verzoenen. Om zich onder te dompelen in het platonisme trok hij naar de Florentijnse Academie, waar onder leiding van Marsilio Ficino (1433-1499) Plato werd vertaald en commentarieerd. In Padua, traditioneel bolwerk van het aristotelisme, verdiepte Pico zich in de 'Arabische' Averroës-traditie: niet de oorspronkelijke tekst van Aristoteles – die was in het Westen lange tijd in vergetelheid geraakt! – maar de Arabische vertalingen uit de middeleeuwen, die het Westen eerder hadden bereikt dan de Griekse tekst, werden als basis genomen voor de Aristoteles-studie. Hier ook startte Pico met een eerste studie van het Hebreeuws en de kabbala, de geheime middeleeuwse leer en mystiek van de joden. In de jaren 1483-1484 was Pico student in Pavia. De *Calculatores*, formele logici die natuurfilosofische problemen met een mathematische blik analyseerden, openden zijn blik op een nieuwsoortig filosofisch denken. In de zomer van 1485 trok Pico ten slotte naar Parijs. Hij zou er de godgeleerdheid van de *via moderna* bestuderen, maar maakte er voor alles kennis met de 'Parijse stijl'. Bij de eindeloze disputen die in het academische leven van de Sorbonne centraal stonden, moest een jonge student zich alleen ten overstaan van de gehele universitaire gemeenschap van zonsopgang tot zonsondergang verdedigen tegen tegenwerpingen en een spervuur van vragen. Terug in Florence – we schrijven maart 1486 – lagen de *Enneaden* van de neoplatonische filosoof Plotinus op Pico's studietafel, maar stortte hij zich vooral opnieuw op de studie van het Hebreeuws, nu samen met het Arabisch. Onvermoedbaar werkte hij zich door de

Koran, de 'Chaldeeuwse orakels', Pimander, Asclepius, de hermetische geschriften, Al-Ghazali, Avicenna, Ptolemaeus, Al-Farabi, Ibn Badja, Zohar, de Commentaar van Menahem Recanati, Avicebron, Maimonides. Daarvoor al had hij alle andere domeinen van het menselijk weten doorgelezen en geabsorbeerd: uiteraard de Griekse en Romeinse literatuur en wijsbegeerte, maar ook de wijsheid van het oude Egypte, Perzië en Assyrië, de geschriften van de kerkvaders, een ruime keuze aan middeleeuwse theologen en filosofen.

* * *

Was hiermee de intellectuele hongering van de jonge Pico gestild? Zijn Parijse ervaring met publieke disputaties en zijn ongekend ruime kennis van alle mogelijke filosofische scholen en stromingen deden het idee opborrelen om zijn unieke oogst van jaren studie in één grootse synthese voor te leggen aan alle grote geesten van zijn tijd. Als 23-jarige zou hij zich meten in een publiek debat. In het centrum van het christendom, Rome, met de paus als opperste rechter. Daar zou hij in negenhonderd thesen of stellingen niet alleen alle denkbare filosofische en theologische leerstellingen en disputen tussen al de gekende scholen en stromingen – Griekse, Arabische, Hebreeuwse en Latijnse – evalueren en beslechten, maar zou hij ook het neoplatonisme, het humanisme, de natuurlijke magie, de numerologie, de astrologie, de kabbala en alle andere denkbare tradities uit eeuwen filosofisch denken behandelen. De jeugdig-enthousiaste Pico was er zo op gebrand om zijn verstand en kennis 'van alle kenbare zaken' (*de omni re scibili*) met alle aanwezigen te meten dat hij aanbood reis- en verblijfskosten van degenen die het zich niet konden veroorloven te vergoeden! Pico was niet te houden. Op 12 november 1486 had hij zijn

manuscript van zijn *900 thesen* klaar; slechts drie weken later, op 7 december, kwam het in Rome al van de drukpers. Maar toen al voelde Pico tegenstand: hij was te jong, geen priester of theoloog, had geen academische graad, en had arrogant het waanzinnige aantal van negenhonderd stellingen voorgelegd. Om

Pico was te jong, geen priester of theoloog, had geen academische graad, en had arrogant negenhonderd stellingen voorgelegd

zijn plan te redden schreef hij snel een inaugurele rede. Die zou hij bij de opening van het publieke debat uitspreken. Het was de rede die later beroemd zou worden onder de titel *Oratio de hominis dignitate* en die Pico's filosofische programma van de *pax philosophica* – het overstijgen van engmenselijke en schoolmatige filosofische en theologische visies in een hoger denken van eenheid – introduceerde. Toch zou Pico zijn rede, gepland voor Driekoningen 1487, nooit mogen houden. Paus Innocentius VIII gelastte de disputatie af. De voorgelegde thesen werden door een speciale commissie op hun orthodoxie beoordeeld. Zeven thesen werden onmiddellijk ter discussie gesteld en als ketters veroordeeld. Theologische kwesties als de transsubstantiatie en de ontkenning van de eeuwige straf in de hel waren een heikel punt, maar het meest nam men aanstoot aan Pico's these dat 'geen wetenschap meer zekerheid bood van Christus' goddelijkheid dan de magie en de kabala'. Omdat hij niet eens de kans had gekregen zijn argumenten volledig uiteen te zetten tijdens het geplande openbare debat,

schreef Pico in twintig nachten verwoed aan een *Apologia*. Het effect daarvan was echter omgekeerd aan Pico's verwachting: de in woede ontstoken paus oordeelde plots dat alle negenhonderd stellingen ketters waren, en een pauselijke bul, die pas op 15 december werd gepubliceerd, verordende de verbranding van alle exemplaren van de *900 thesen*. Snel probeerde Pico zelf Rome te ontvluchten, maar hij werd net over de grens al aangehouden en in de gevangenis geworpen. Pas in april 1488 mocht hij naar Italië terugkeren en leidde hij in Florence een haast monastiek bestaan onder de bescherming van Lorenzo de' Medici. In 1493 werd Pico door de nieuwe paus, Alexander VI, terug opgenomen in de Kerk, maar hij stierf een jaar later een brutale en mysterieuze dood. In de volle kracht van zijn leven werd hij uit het leven weggerukt na minder dan twee weken te hebben geleden aan een steeds weerkerende koorts die 'zijn ingewanden wegbrandde'. Geruchten deden de ronde dat Pico vergiftigd was in opdracht van Piero de' Medici. Die had Pico's openlijke vriendschap met Savonarola nooit kunnen verkroppen.

In de eeuwen na zijn dood geraakte Pico's oeuvre in de vergetelheid – humanisten lazen vooral zijn stilistisch verzorgde Latijnse brieven, religieuzen zijn meditatieve werken.

* * *

En de *Rede over de menselijke waardigheid?* Die kende een aparte druk- en receptiegeschiedenis. Doordat de *Oratio* en de *900 thesen* vanaf de zestiende eeuw apart werden uitgegeven, zou ook de betekeniscontext wegvallen en lag de weg naar een nieuwe – zij het foutieve – interpretatie open. Toch was het net die interpretatie die Pico's *Rede* katalpuleerde tot 'het manifest van de renaissance' en zijn persoon verhief tot 'symbool van

zijn tijd'. Niemand minder dan Jacob Burckhardt (1818-1897) bracht Pico terug op de voorgrond in zijn beroemde *Die Kultur der Renaissance in Italien* uit 1860. Burckhardt zag in de renaissance een 'vernieuwde geest', een tijd van een uiteenlopende intellectuele nieuwsgierigheid, van enthousiaste ontdekkingen, van hernieuwd geloof in de vrije mens als bekroning van Gods liefdevolle schepping. Om dit punt te maken, belichtte Burckhardt precies één van Pico's werken, de *Oratio de hominis dignitate*. In deze hymne van de menselijke vrijheid onderkende Burckhardt de zelfbewuste verheerlijking van de renaissance-mens die zich losmaakt uit zijn ketenen en die zich als een nieuwe Prometheus tegen de hemelorde richt om zijn eigen lot te smeden en zijn eigen vrijheid te creëren. Burckhardt, en na hem vele anderen, citeerde van de rede dan nog slechts de woorden uit het eerste deel van het discours waarmee de Schepper zich tot Adam richt en de mens het unieke privilege van de vrijheid schenkt:

'Aan jou, Adam, hebben wij geen vaste woonplaats, geen eigen gezicht en niet een bepaalde gave in het bijzonder gegeven, met de bedoeling dat je de woonplaats, het gezicht en de gaven die je zelf hebt verkozen, overeenkomstig je eigen wens en inzicht, verkrijgt en bezit. De natuur van de anderen is begrensd en wordt binnen door ons voorgeschreven wetten in bedwang gehouden. Jij bent aan geen enkele beperking onderworpen, en zult haar voor jezelf bepalen op je eigen gezag, waaraan ik je heb toevertrouwd. Ik heb je midden op de wereld geplaatst, zodat je van hieruit alles wat er is in de wereld om je heen, op je gemak kunt bekijken. We hebben je niet hemels en niet aards, niet sterfelijk en niet onsterfelijk gemaakt, met de bedoeling dat

je als zelfstandig en soeverein kunstenaar als het ware je eigen beeldhouwer bent en jezelf uitbeeldt in de vorm die je verkiest. Je kunt ontwaarden in de lagere vormen, de dierlijke, en je kunt, door eigen wilsbesluit, herboren worden in de hogere vormen die goddelijk zijn.

Wat een uiterste vrijgevigheid van God de Vader en wat een uniek en wonderlijk geluk van de mens! Het is hem gegeven te hebben wat hij verlangt en te zijn wat hij wil. De dieren dragen vanaf hun geboorte uit de buidel van hun moeder, zoals Lucilius zegt, de dingen met zich mee die ze zullen bezitten. De hoogste geesten waren vanaf het begin of korte tijd daarna wat ze in eeuwigheid zullen blijven. In de mens heeft de Vader bij zijn geboorte veelsoortige zaden neergelegd en de kiemen van elk soort leven.'

Deze passage uit de *Rede* is niet alleen (al te vaak aangehaald, ze is bovendien volledig uit haar oorspronkelijke context gerukt. De Italiaanse renaissance-mens mag dan zijn begroet als de 'eerstgeborene onder de zonen van het huidige Europa', Pico's *Oratio* is niet zomaar te betitelen, met de woorden van Eugenio Garin, als het 'evangelie van de radicale vrijheid van de mens'.

Voor Pico was zijn *Oratio* simpelweg de rede die zijn gedurfdste project moest inleiden: zijn publiek debat over negenhonderd thesen. Daarom was zijn rede vooreerst een lofprijzing van de eigen discipline, de filosofie. In tweede instantie moest zij de toehoorders overtuigen van Pico's nieuwe aanpak, zijn nieuwe methode van synthese waarbij hij een oproep lanceert tot vrede en eendracht (*concordia*), tot een *pax philosophica* tussen alle elkaar bekampende scholen en stromingen.

Pico's intellectuele tocht heeft zijn blik verruimd. Hij beperkt zich bewust niet tot één school, één visie, maar omarmt alles wat kenbaar is: de esoterische traditie, de pythagoreïsche getallenleer, de orfische mysteriën, de Chaldeeuse theologie, de natuurlijke magie, de kabbala, de Arabische geschriften.

Maar Pico's *Rede* is nog meer dan een eclatante oproep tot (filosofische en theologische) openheid. Niet zomaar opent hij zijn *Oratio* met de vraag naar de waardigheid van de mens en plaatst hij tegenover Ficino's mensbeeld – de mens als centrum van de kosmos en heer van de aardse schepping – de mens Adam van vóór de zondeval. Dit is de Adam zonder vaste plaats, vorm of functie. Adam, zo stelt Pico en daarin is ook het vernieuwende van zijn denken gelegen, was het namelijk van God gegeven om zijn eigen lot te kiezen, te hebben en te zijn wat hij wilde. Door zijn vrije wil kon de onschuldige Adam opteren voor een lagere, bestiale existentie of het hogere leven van de godheid. En precies

.....
*Pico fundeerde de waardigheid
van de mens op de vrijheid*
.....

daarom fundeerde Pico de waardigheid van de mens op de vrijheid! De menselijke vrijheid die Pico hier, naar de geest van pseudo-Dionysius en Plotinus, voor ogen heeft is namelijk een morele vrijheid, geen ontologische of metafysische keuze. De mens heeft enkel te kiezen binnen de orde waarin hij is geplaatst en die hem omringt: Adam kiest zijn lot, hij vindt het niet uit.

Nu kan men een mens aansporen tot

het kiezen van het goede en tot wedijveren met de cherubijnen, de engelen van de contemplatie, maar hoe moet die vrije mens dat dan doen? Pico wijst als mid-delen – maar ook als op elkaar volgende trappen – de moraal, de logica, de wijsbegeerte en theologie aan. Filosofie moet de mens leren te leven zoals de engelen die opklimmen tot goddelijke vrede en afdalen tot de wereld van de activiteit. Pico's filosofie was hier geïnspireerd door Plotinus: een filosofie die verschillende gradaties in het leven onderkende. Het ultieme doel was de vereniging van de ziel met alle andere zielen in de hoogste geest. Om de hoogste harmonie te bereiken diende de ziel verschillende stappen te doorlopen: de ziel moest gezuiverd worden door de moraalfilosofie en de dialectiek, ze moest verlicht worden door de natuurfilosofie en geperfectioneerd door de theologie, door Pico vergeleken met een mystische initiatie.

Wie de *Oratio* zo leest, ziet dat die is bedoeld om te 'illustreren' hoe deze 'graduele filosofie' in de praktijk moet worden gebracht. Pico's uitgangspunt? Zich baseren op alle meesters van de filosofie, alle geschriften en alle scholen, om die daarna met elkaar te vergelijken en elk van hen te bevragen. Dat is de enige waarachtige *ratio philosophandi*. Pico's zoektocht naar de waarheid, het zoeken naar de diepste gemeenschappelijke waarheid van al het denken, was daarom die van de eclecticus. En laat het nu precies de ontologische en morele vrijheid van de mens zijn die hij aan het begin van de *Oratio* had beargumenteerd, die hij terugvond bij elk stukje van de grote, brede waarheid die hij met zijn intellectuele tocht wilde vinden en